

ZAMONAVIY XORILY TIL O'QITISH MUAMMOLARI

Ruzmetova D.A.

*Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti
xorijiy filologiya kafedrası (PhD) dotsenti v.b.*

Tayanch so'zlar: ta'lim mazmuni, metodik tayyorlash, o'rgatish – o'rganish bosqichlari, kommunikativ kompetentsiya, mashqlar sistemasi, kommunikativ – kognitiv metod.

Ключевые слова: содержание обучения, методическая подготовка (методическая организация), стадии обучения и изучения, коммуникативная компетенция, система упражнений, коммуникативный – когнитивный метод.

Key words: content of teaching, methodological preparing, stages of teaching and learning, communicative competence, the system of exercises, communicative and cognitive method.

O'zbekiston aholisining intellektual salohiyatini yuksaltirishda chet tillarni o'qitish alohida ahamiyatga molikdir. Zamon talablariga javob beradigan mutaxassislar tayorlash uchun esa ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish, o'qitish metodikasini xalqaro standartlar doirasida ishlab chiqish zaruratini yuzaga chiqardi. Ta'lim mazmuni masalasi har qanday o'quv predmetini o'rgatish metodikasida eng muhim tushunchalardan biri hisoblanadi. Chunki, ushbu sohada nimani o'rgatamiz, degan savolga javob izlanadi. Bu esa, o'z navbatida ta'lim maqsadlari oddiy qilib aytganda nima uchun o'rgatamiz, savoliga javob bo'ladi. Bu ikki lingvodidaktik muammoni hal qilish orqali qanday qilib o'rgatamiz (ta'lim metodlari) degan nazariy va amaliy ahamiyatga molik lingvodidaktik tushunchaga oydinlik kiritish mumkin bo'ladi. Bir so'z bilan aytganda, chet til o'qitish mazmuni o'ta muhim metodologik masala hisoblanadi.

Amaliyot, ma'lumki, faoliyat, jarayon bilan bog'liq tushuncha, buni chet tilga tatbiq etilganda, o'rganilayotgan tilda nutq faoliyati turlarini egallash jarayoni tushuniladi. Nazariya esa fan-texnika sohasidagi bilimlar majmuidan iborat. Demak, chet til o'qitish nazariyasi u yoki bu begona tilni o'rgatish/o'rganish amaliyotidan umumlashtirilgan qoida, qonuniyat, soddaroq aytganda, xorijiy tilni egallashga oid mavhumot (bilim)lar yig'indisidan iborat. Til o'rganish

deganda nimani tushunamiz? Ushbu masalada mutaxassislar orasida turli qarashlar va noto'g'ri talqin etishlar kuzatiladi. Masalan, ikkinchi til degan termin ayrim tilshunoslarimizda noto'g'ri munosabat uyg'otmoqda, ya'ni bir paytlardagi ikkinchi ona tilimiz degan psevdoilmiy, yaqin tariximizda bo'lgan hodisani tushunishmoqda. Aslida, hech qaysi shaxs yoki millatning ikkinchi ona tili bo'lmaydi. Ikkinchi va chet tillar esa birdan ortiq bo'lishi mumkin [4].

Tilni nutq faoliyati sifatida egallash chog'ida psixologiyaning, yanada aniqrog'i psixolingvistikaning nutqiy faoliyat nazariyasi, ya'ni nutqning sodir bo'lishi va idrok etilishi qonuniyatlari asosida ish olib boriladi, tilni o'qitish nazariyasi esa pedagogik psixologiya, didaktika, lingvodidaktika va, muayyan darajada, lingvistika ma'lumotlariga suyanadi.

Mazkur fanlarning ilmiy yutuqlari asosida chet til o'qitish metodikasi fan sifatida shakllanadi. Chet til o'qitish metodikasining tarixi, nazariyasi va amaliyoti tadqiqot ob'ekti bo'lishi mumkin. Metodika tarixi retrospektiv aspektida o'rganiladi, ya'ni hozirgacha o'tgan turli bosqichlarida qanday metodlardan foydalanilganligi ko'rib chiqiladi. Jahon miqyosida chet tilni asosan uch yo'nalishda o'rgatib kelingan va shartli holda ularni quyidagicha nomlashadi: 1. To'g'ri metodik yondashuv (natural metod–M.Val'ter, M.Berlits, F.Guen; to'g'ri metod – V.Fietor, O.Espersen; og'zaki metod–H.Palmer; audiovizual metod – K.Guberina, P.Rivan, R.Mishea, J.Gugeneym; audiolingval metod – Ch.K.Friz, R.Lado va b.). 2. Ongli metodik yondashuv (grammatika-tarjima metodi – V.Humboldt, K.D.Ushinskiy va b.; ongli-amaliy metod – B.V.Belyaev; ongli-qiyosiy metod – L.V.Shcherba, I.V.Raxmanov, V.D.Arakin, A.A.Mirolyubov va b.). 3. Faoliyatga mo'ljallangan metodik yondashuv (aralash metodlar: o'qishni o'rgatish metodi – M.Uest; kommunikativ metod – E.I.Passov; intensiv metodlar: suggestopediya – G.Lozanov; shaxs va jamoa imkoniyatlarini ishga solish – K.A.Kitaygorodskaya; katta yoshdagilarga og'zaki nutqni jadal o'rgatish metodi – L.Sh.Gegechkori va b.).

Har uchala yondashuvda nutq faoliyatini (malakani) egallash va til materialini o'zlashtirish tartiboti turlicha kechadi. Ularning barchasi chet til o'rgatish amaliyotida aralash-quralash tarzda qo'llanib kelinmoqda. Shu bilan birga, o'tgan asrning oxirgi choragida jahon chet til o'qitish nazariyasida kommunikativ-kognitiv metodikaning ilmiy asoslari ishlab chiqildi va amaliyotga tatbiq etilmoqda. Kommunikativ-kognitiv metodikaning asosiy g'oyalari lingvistikadan olingan va psixolingvistika va lingvomadaniyatshunoslik ma'lumotlariga tayanadi. Shu munosabat bilan, kommunikatsiya bir paytning o'zida, ham jarayon, ham natija hisoblanadi. Metod nomidagi "kognitiv" qismiga ko'ra til o'rganuvchi ushbu tilda yangi axborot olishi nazarda tutiladi.

Chet til o'rganish madaniyatlararo muloqot maqomini oladi: talabalar tili o'rganilayotgan xalq (mamlakat)larning keng ma'nodagi madaniyati haqida muhim axborot oladilar.

Oliy ta'limni modernizatsiyalashning hozirgi bosqichi mazmun, tuzilma, natija-maqсадli asos, shakllardagi o'zgarishlar bilan xarakterlanadi, bu esa chet tillarini o'qitish konsepsiyasini tubdan o'zgartiradi. Bu fakt chet til ta'limining asosiy metodologik tamoyillaridan biri bo'lgan kognitiv-kommunikativ yondashuv hodisasiga e'tibor qaratishga imkon beradi. Rus tiliga tarjima qilingan «kognitiv» atamasi "bilish" degan ma'noni anglatadi. Chet tillarni o'qitishda u o'qitishda ongillik tamoyiliga tayanadi. Kognitiv ko'nikmalar - bu bilim jarayoni bo'lib, uning davomida olingan ma'lumotni idrok etish, anglash, uni keyinchalik o'zlashtirish va bilimga aylantirish, kasbiy sohada va muloqotda olingan bilim va ko'nikmalardan keyingi foydalanishni amalga oshiradi.

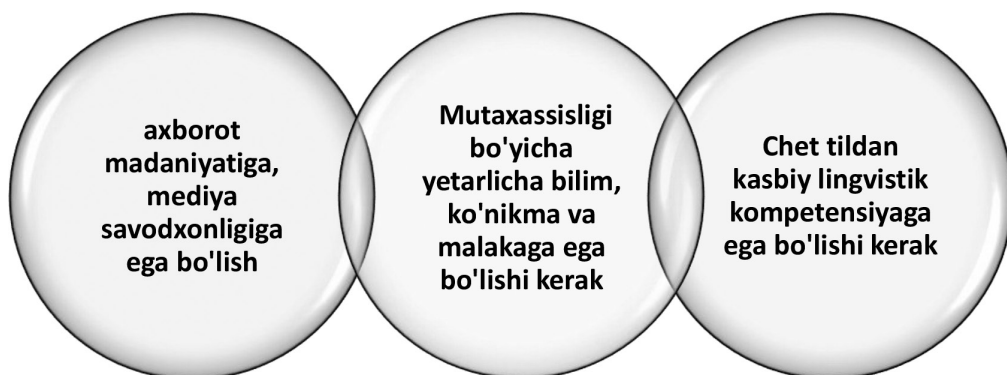
To'g'ri o'qitish bilan kognitiv xorijiy til ko'nikmalarini yaxshilash, jarayonning samaradorligini oshirish mumkin. Agar kognitiv qobiliyatlar zaif bo'lsa, ularni kerakli maxsus texnika yordamida mustahkamlash mumkin. Kognitiv ko'nikmalarni shakllantirish nutq faoliyatining barcha turlarining kommunikativ mohiyatidir: ijtimoiy va maxsus lug'at, grammatik qoidalar va til formulalarini o'zlashtirgan holda gapirish, o'qish, tinglash, yozish. Til tizimini nutq orqali izchil maqsadli o'rgatish o'z tilingizni o'rganish imkonini beradi. Zero, aynan nutqda, ya'ni lug'atda ma'nolar qo'yiladi, uning yordamida va ular asosida odamlar bir-biri bilan muloqot qiladi. Chet tili o'qituvchisi kognitiv ko'nikmalarni shakllantirishning barcha bosqichlarida o'quvchilarning maxsus atamalarini, kundalik va ijtimoiy lug'atni, grammatik va stilistik materialni, o'quv dasturiga muvofiq mashqlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishini ta'minlashi shart.

Mazkur metodik nazariya turli darajada ishlab chiqilgan. Masalan, kommunikativ metodika nazariyotchilari asarlarida (rus tilida [10] E.I.Passov; Yu.N.Abdullaev, A.M.Bushuy; A.N.Shukin; M.A.Abdullaeva; ingliz tilida [2] C.Brumfit) chet tilda faqat nutqiy muloqot jarayoniga e'tibor qaratiladi. Kognitiv nazariya esa metodik aspektda hali etarlicha asoslab berilgan emas. Biroq ayrim o'quv qo'llanmalari [3] kommunikativ-kognitiv metodika g'oyalari asosida tuzilganligini ta'kidlash joizdir. Nazariya va amaliyotning birligi ta'minanmaganligi oqibatida chet til o'qituvchilari nazariy jihatdan kommunikativ-kognitiv metodikadan xabardor bo'lishsa-da, ular qo'llaydigan darslik va qo'llanmalar bu metodikaga asoslangan emas. Yana bir muhim muammo shundan iboratki, aksariyat darsliklar mualliflari tilning kognitiv

jihatinii mamlakatshunoslik materiallari sifatida taqdim etishmoqda. Aslida esa til haqidagi (lingvomamlakatshunoslikka oid) ma'lumotlar ham qo'shimcha berilishi talab etiladi. Masalan, grammatik qoidalar, so'z yasalishi haqida tushunchalar va h.k.z.

Chet tilda oliy ma'lumotli pedagog – o'qituvchi ixtisosiy (lisoniy, lingvistik, kommunikativ, lingvokulturologik) va kasbiy (til o'rgatuvchilik) kabi kompetensiyalar sohibi bo'lmog'i darkor. Kompetensiya – "competence" atamasini amerikalik tilshunos olim N. Chomsky [1] ilmiy muomalaga kiritgan, o'zbekchada u turli atamalar bilan qo'llab kelingan layoqat (J. J. Jalolov), omilkorlik (T.Sattorov), maxorat (pedagogika va lingvistikada O'.Yusupov) malaka (psixologiyada).

1.1-rasm. Kasbiy kompetentlikni rivojlantiruvchi omillar

Kasbiy kompetensiya deganda o'qituvchi uchun o'zgalarga muayyan sohani, bizning xolatda chet tilni o'rgatishga qodirlik tushuniladi. Boshqacha aytganda, bo'lajak chet tili o'qituvchisining kasbiy kompetensiyasini shakllantirishda o'zi uchun o'rgangan tilni o'zgalarga o'rgatish sharoitiga moslashtirish demakdir. Chet til muallimidan asosan to'rt sohani bilish talab etiladi: (1) tildan amalda foydalanish (nutq faoliyati turlarida muloqot qila olish), ya'ni tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozuv malakalariga ega bo'lish; (2) mazkur tilga oid nazariy fanlardan bilimlarni o'zlashtirish; (3) chet til o'qitish metodikasini nazariy va amaliy jihatdan egallash va nihoyat, pedagogika va psixologiya fanlaridan yetarli va zaruriy ma'lumotlarga ega bo'lish va ularni chet til ta'lim jarayoniga tatbiq etish. Xorijiy tillarni o'qitish uchun ajratilgan akademik soatlar sonini cheklanganligi xorijiy tillarni yaxshi biladigan mutaxassis-o'qituvchilarga bo'lgan talabning oshib borishi iqtisodiyot oliy ta'lim muassasalarida talabalarga xorijiy tildagi ilmiy so'z va iboralarni o'qitish usulini takomillashtirishni dolzarb mavzuga aylantirdi. Xorijiy tillarni o'zlashtirish talabalarni barkamol shaxs

qilib tarbiyalashdagi eng ahamiyatli ishlardan hisoblanadi, chunki xorijiy tilni o'rganish, bilim egallash va aqliy qobiliyatni faollashtirish demakdir. Kasbiy mahoratning ajralmas qismi bo'lgan xorijiy tillarni egallash orqali egallangan bilim va ko'nikmalar talabalarning kelgusidagi ilmiy va kasbiy faoliyatlarini amalga oshirish imkoniyatini yaratadi.

Ma'lumki, keng ko'lamdagi ilmiy ma'lumotlar asosan ingliz tilida yaratilgan bo'lib, mazmunan boy va turli konferentsiyalar, simpoziumlar va ilmiy mavzudagi seminarlar ham ingliz tilida olib borilishi sir emas. Odatiy o'rta umumta'lim maktabini hisobga olmaganda, talabalarning kasbiy muloqotga kirishlari uchun ingliz tilini o'rta darajada bilish, hatto ingliz tilida so'zlashiladigan mamlakatda yashash natijasida olingan malakaga ega bo'lish ham yetarli emas. Hatto ingliz tilida yaxshi gaplasha oladigan talabalar ham ilmiy hamda kasbiy mavzularda suhbat qilganda qator qiyinchiliklarga duch keladi.

Yuqorida keltirilgan misollardan xulosa qilish mumkinki, kasbga yo'naltirilgan va xorijiy til o'qitiladigan fakultetlarda o'quv jarayonini yuqori saviyada tashkil etish va xususan, ingliz tilidagi terminlar, so'z va iboralarni o'zlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Uzoq yillar mobaynida xorijiy tilni egallashning asosiy mezonini grammatika bo'lib, buning natijasida yangi so'z va iboralarga (leksikaga) nisbatan oddiy birliklar deb qaralgan va ular vaqti kelganda o'rganuvchi tomonidan o'zlashtirilgan strukturalar o'rnini tildagi boshqa so'zlar egallaydi, deb ishonishgan. So'zlashuvchilarda til to'sig'i yuzaga kelishiga sababchi bo'lgan leksik xatoliklar ko'payib borib, chet tilni o'rganayotgan o'rganuvchilar so'z boyligi yetishmovchiligidan shikoyat qilishlariga qaramasdan xorijiy tillarni o'qitishda ayni shunday yondashuv hukmronlik qilib kelgan. "So'z yetishmasligi" muammosi va ingliz tilida fikr-mulohazalarni to'g'ri shakllantirilishga ishonchsizlik eng tajribali o'qituvchilarga ham tanish muammo. O'qitiladigan tilning lug'at boyligini yetarli darajada bilmaslik, o'z nutqini yetarli darajada ifodalay olmaslik oliy ta'lim muassasalarida chet tilni o'qitishda yuzaga keladigan asosiy muammo sanaladi.

Bo'lajak pedagoglar ingliz tili mashg'ulotlarida ilmiy lug'atlarni o'zlashtirishlari chet tilni o'qitishdan ko'zlangan asosiy maqsad hisoblanadi. Qabul qilingan o'quv standartlariga binoan, bo'lajak iqtisodichilar, birinchi kursning o'zidayoq so'z va iboralar bilan bosqichma-bosqich tanishib borib, muntazam ravishda ilmiy nutqiy savodxonlikka oid matnlarni o'qib, ikkinchi kursning oxiriga borib esa, ingliz tilida o'z fikr-mulohazalarini erkin va ravon ifoda etishi va kasbiy faoliyati bilan bog'liq mavzularda bimalol suhbat

qurishlari kerak. Bo'lajak pedagoglarga qoida bo'yicha, ingliz tili uchun ajratilgan dars soatlarini kamligidan, ingliz tilida kasbiy muloqot qilishlari uchun kerakli terminlar, so'z va iboralarni yetarli darajada bilmasligidan, kam lug'at zahirasiga egaligidan (faol va nofaol lug'at boyligi), ingliz tilida o'z fikrini teran va ravon ifodalay olmasligidan va nutq ifoda etish jarayonining murakkablashuvidan shikoyat qiladi. Ingliz tilida mutaxassislikka oid darsda qo'llanishi mumkin bo'lgan qiziqarli va ma'lumot beruvchi matnlarning yo'qligi ham shikoyatlarga sababchi bo'ladi.

Tilda yuritiladigan nutq uch funksiyani bajarishi bu psixolingvistika malumotlaridan malum (A.A. Leontev) [4]: nominativ, kommunikativ va kumulyativ. Nominativ nutq - voqelikdagi ob'ekt (predmet va xodisa)larning nomlarini atash bilan chegaralanadi. Ma'lum bir sohaga tegishli potensial leksikani kommunikativ-kumulyativ metod orqali o'rgatish ensiklopedist olim J. J. Jalolov [2] tomonidan ilmiy-istemolga kiritilgan bo'lib, muallif bunda amerikalik olim E. Sepirning "Til – madaniyat ko'zgidir" degan fikriga asoslanadi. "Kommunikativ nutq – axborot almashish (uzatish, olish) ni ifodalaydi.

Kumulyativ nutq deganda, o'rganilayotgan tilda to'plangan tom ma'nodagi madaniyatga oid bilimlar majmuidan iborat nutqiy jarayon va hosila tushuniladi. Madaniyatlararo muloqot ayni kumulyativ nutq orqali ro'yobga chiqariladi" [6].

nominativ	kommunikativ	kumulyativ
<ul style="list-style-type: none"> voqelikdagi ob'ekt (predmet va xodisa)larning nomlarini atash bilan chegaralanadi. 	<ul style="list-style-type: none"> Kommunikativ nutq – axborot almashish (uzatish, olish)ni ifodalaydi. 	<ul style="list-style-type: none"> o'rganilayotgan tilda to'plangan madaniyatga oid bilimlar majmuidan iborat nutqiy jarayon va hosila tushuniladi.

"Kommunikativ xulq-atvor" termini ilk bora I. A. Sternin [3] tomonidan muomalaga kiritilgan bo'lib, uning fikriga ko'ra, u yoki bu xalqning umumlashgan holda tasvirlanadigan muloqot xususiyatlari ushbu xalqning kommunikativ xulq-atvoridir. Bu ta'rif shunisi bilan diqqatga sazovorki, u ayni paytda kommunikativ ong tushunchasi bilan chambarchas bog'liq. Biz kommunikativ ong tushunchasiga gapirish, o'qish, yozish, tinglash va tarjima qilish kabi muhim jihatlar bilan birga, chet tilni bilish va egallash omillaridan biri sifatida qaraymiz. Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, umumiy ma'noda kommunikativ xulq-atvor u yoki bu xalqning muloqot qilish me'yorlari va an'analarining yig'indisidir.

Kommunikativ xulq-atvor masalasiga to'xtalib o'tishimiz yana shunisi bilan ahamiyatliki, bugungi kunda millatlararo munosabatlar tez rivojlanmoqda, bu esa ko'plab holatlarni umumlashtirishni talab qiladi. Shuningdek, qiyosiy va madaniyatlararo tadqiqotlar ko'lami kengaygan bo'lib, bu madaniyatlararo aloqalarda ba'zi jihatlarni kengroq yoritishni talab qilmoqda. Shu o'rinda I. A. Sternin [3] tadqiqotlaridagi qiziqarli ta'kidni keltirib o'tish joiz. Guruhiy me'yorlar ma'lum kasbiy, gender, ijtimoiy va yosh guruhlari uchun madaniyat tomonidan belgilab qo'yilgan muloqot xususiyatlarini aks ettiradi. Erkaklar, ayollar, pedagoglar, yuristlar, shifokorlar, bolalar, ota-onalar, "gumanitarlar", "texnarlar" va h.k.larning kommunikativ xulq-atvorida o'ziga xos xususiyatlar mavjud.

Yuqorida keltirilganlar asosida ta'kidlash mumkinki, kommunikativ xulq-atvor faqat xushmuomalalik, qat'iy shakllangan muloqotnigina emas, balki real kommunikativ amaliyotni ham ifodalaydi. Kommunikativ xulq-atvor tarkibiy qism sifatida nutq madaniyatini ham o'z ichiga oladi. Kommunikativ kompetensiya to'g'risidagi keyingi ta'riflarida, Sandra J. Savignon [4] quyidagi jihatlarni ta'kidlaydi:

1. Kommunikativ kompetensiya faqat og'zaki nutqni o'z ichiga olmasligi kerak. Bunga ham yozma, ham og'zaki nutq tegishli.

2. Kommunikativ savodxonlik matnga asoslangan bo'lib, muayyan nutq holati yoki matn mazmunida namoyon bo'ladi. Kommunikativ jihatdan savodli kishi har doim muayyan holatda qanday muloqot usulini tanlashni bila oladi.

3. Har doim savodxonlik va uning namoyish qilinishi kabi nazariy tushunchalarning farqini anglash muhim. Savignonning fikricha, "Savodxonlik bu kimdir biladigan narsa bo'lsa, uning namoyon qilinishi esa birovning amaliy harakatini anglatadi".

4. Kommunikativ kompetensiya nisbiy bo'lib, muloqotga kirishgan tomonlarning o'zaro hamkorligiga bog'liqdir

Shuni aytish joizki, kasbiy yo'naltirilgan o'qitish texnologiyasi - ta'lim oluvchilarga ularning bo'lajak kasbiy faoliyati uchun shaxs sifatlarini, shuningdek vazifasi bo'yicha funksional majburiyatlarni bajarishni ta'minlaydigan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantira oladigan texnologiyalar deb izohlanadi.

Navbatdagi metodik muammo shundan iboratki, grammatik qoida berishda muallif-metodistlar katta xatoga yo'l qo'yishmoqda, ya'ni nazariy va normativ grammatikadagi bilimlarni bayon etishmoqda. Bu, albatta, kommunikativ-kognitiv metodikaga zid uslubiy yondashishdir. Chet tilni amaliy o'rgatish/o'rganish jarayonida asosan algoritmik qoidalar (V.S.Tsetlin ta'rifida: operativ qoidalar) qo'l keladi. Kommunikativ-kognitiv metodikaga binoan chet til

